

Németh György

Hahn István és Appianos

Az ELTE Ókortörténeti Tanszéke legnagyobb hatású professzorának, Hahn Istvánnak, aki idén lett volna 95 éves, tudományos életműve három nagyobb témakört fedett le. Az első a zsidóság ókori történetét dolgozta fel, de térben és időben is szélesebb perspektívában, amely az ókori Irántól a görög-római világ és a zsidók együttéléséig, a Holt-tengeri tekercektől a genizáig terjedt. A második a görög történelem és vallástörténet, amelyből elsősorban az archaikus és klasszikus kor keltette fel a figyelmét. A harmadik a római császárkor, eleinte a késő antik időszak, de figyelme fokozatosan kiterjedt a principatus korára is. A látszólag köztársaság kori problematikát felölelő tanulmányok többnyire császárkori források tudós elemzésén alapultak, vagyis Hahn ebben az esetben is az érdeklődésének egyik középpontjában álló forrásanyagot aknázta ki más területen. Az életmű egyik legfontosabb jellegzetessége éppen ebben áll. Hahn mesterien tudta alkalmazni az egyik terület tanulságait a másikon, és hatalmas nyelvi és történelmi tudása lehetővé tette számára olyan összefüggések felismerését, valamint olyan következtetések levonását, amelyekre az, aki csak egyik vagy másik területen mozgott otthonosan, nem lett volna képes. A három nagy kutatási irány közül kettő jelentős, összefoglaló munkákban fogalmazódott meg, amelyek Hahn tudományos pályafutásának egy-egy lépcsőfokát jelentették. Az első 1935-ben *A világteremtés az iszlám legendáiban*, amely mint bölcsészdoktori értekezés, még abban az évben napvilágot látott önálló kötetben és a *Magyar Zsidó Szemle* lapjain.¹ A következő évtizedekben ez a kutatási irány meghatározó maradt számára, különösen a Josephus Flaviussal foglalkozó írásaiban, újabb monografikus feldolgozásban azonban nem csapódott le.

A második, a görög történelem és vallástörténet első önálló tanulmánya meglepően későn, 1969-ben fogalmazódott meg (*Aspekte der spartanischen Aussenpolitik im 5. Jh. vor u. Z.*),² igaz, utána végigkísérte egész további pályafutását. Utolsó e tárgyú tudományos publikációja már halála után egy évvel, 1985-ben jelent meg.³ Nagyobb

összefoglaló tudományos munkája az archaikus és klasszikus kori görögségről nem született.

A harmadik kutatási irány, a késő császárkor társadalom- és gazdaságtörténete 1955-ben jelentkezik első fecskéivel (*Patrimonium és res privata*, ill. *A kései császárkori patrocínium viszonyok kialakulásának kérdéséhez*),⁴ és már 1958-ban hatalmas, 515 oldalas összefoglalássá érik (*A városi lakosság és szociális mozgalmak a római birodalom bomlása idején*) Hahn kandidátusi disszertációjának formájában. Ez a könyv soha nem jelent meg nyomtatásban, bár problematikája végig jelen maradt az életműben. Még 1981-ben is két, 1983-ban pedig egy német nyelvű tanulmányt közölt róla.⁵

Az utóbbi, római császárkori kutatási irányból nőtt ki a római köztársaság korának császárkori monográfusa, az alexandriai Appianos fennmaradt életművének elemzése és részben fordítása. A Hadrianus kori szerző ugyanis az akkor ismert

Hahn István

világ történetét akarta megírni, méghozzá tájegységként, országokként, amíg a független államok önálló históriája bele nem torkolt az egyre növekvő Római Birodalom történetébe. Bár Appianus minden sora látszólag a birodalom régmúltjáról szól, alapproblémája nagyon is kortárs: Hadrianus császár szakított elődje, Traianus expanzív hódító politikájával, és a birodalom határainak védelmére rendezkedett be. Appianus gondolata, hogy a rómaiak már meghódítottak minden területet, aminek meghódítása hasznot hajtott, de tartózkodtak leigázni olyan szegény vidékeket, amelyek megtartása nagyobb költségekkel járt, mint az onnan befolyó adó, nagyon is császárkori, pontosabban egy Augustus által felvetett, de Hadrianus által gyakorolt külpolitikai axióma volt.⁶

Hahn István Appianus-kutatása két hatalmas munkában nyert összefoglalást, egyrészt az 1967-ben mindössze nyolcszáz példányban közzétett – így ma már beszerezhetetlen könyvritkaságnak számító – *A római polgárháborúk* öt könyvének két kötetes fordításában, amelyet bőséges kommentárokkal és 68 oldalas kísérő tanulmánnyal látott el, másrészt az 1971-ben benyújtott és 1972-ben megvédett *Appianus és helye az antik történetírásban* című, 453 oldalas akadémiai doktori disszertációjában. Ez utóbbi soha nem jelent meg sem magyarul, sem pedig idegen nyelven. Közölte azonban magyarul, franciául, németül és oroszul összesen 18 kisebb-nagyobb mértékben Appianossal foglalkozó írását, ezek közül 11 már a disszertáció benyújtása előtt olvasható volt. Az utóbbiak azonban nem képezik a disszertáció tárgyát, hiszen így ír annak Előszavában: „Mellőztem azoknak a kérdéseknek részletes taglalását, amelyek korábbi – és a bibliográfiában felsorolt – tanulmányaimban már feldolgozásra kerültek.” Vagyis a disszertáció problematikájával mindössze a hét későbbi tanulmány foglalkozik, de azok már csak terjedelmi okoknál fogva sem fedhetik le az opus magnum teljes problémakörét.

A „szintetikus és statisztikai forráskritikai módszerrel” készült disszertáció 13 fejezetből áll.⁷ Az első felveti a problémát: mennyire tekinthető Appianus egyszerű kompilátornak, aminek a filológusok túlnyomó többsége tartotta? A második fejezet a műben található elszórt adatok és Cornelius Fronto Antoninus Piushoz írt ajánló levele alapján megpróbálta rekonstruálni a szerző életpályáját. Különösen érdekes, ahogyan a latinosan is értelmezhető Appianus nevet végső soron ez egyiptomi Apianuson keresztül az Apiónra, Apisra vezeti vissza, az író elgörögösödött egyiptomi származása mellett érvelve. Ugyancsak

megfontolandók azok az érvek, amelyek alapján Appianus már hatvan éves elmúlt, amikor hozzáfogott nagyszabású munkájához. A harmadik fejezet a szerző kulturális örökségét elemzi. Alexandriai arisztokrata volta meghatározta a római imperializmus, az azt képviselő politikusok, illetve a plebs iránt különösen kritikus álláspontjait. Egyiptom római megszállását pl. *eschaton kakúnak*, végső rossznak nevezi, ami egy Hadrianus kori, Rómában élő történetírónál elég szokatlan. A negyedik fejezet a munka tervét, a megvalósult, illetve a fennmaradt részeket veszi vizsgálat alá, vagyis azt, hogy mennyiben érte el a szerző tervezett célját. Az ötödik fejezet a forráshivatkozásokot és az egyéni vélekedéseket választja el egymástól a mikrofilológia és a statisztikai módszer segítségével. A mű valamennyi *eite* – *eite* (akár – akár) szerkezetének statisztikája alapján (ne feledjük, a számítógép akkoriban még csak a természettudományokban létezett) megállapítja, hogy ezek a polgárháborúk és a Mithridateios fejezeteiben leggyakoribbak, amelyek kimutathatóan a legkésőbb készültek. Appianus ekkor már nem éri be az események egyetlen magyarázatával, hanem alternatív megoldásokat is valószínűsíthetőnek tart. Ez nemcsak életkorának, hanem történetírói tapasztalatának növekedtével is magyarázható. Hahn ugyancsak górcső alá veszi az ürügyet és valóságot megfogalmazó valamennyi *logói* – *ergói* szerkezetet. A hatodik, kronológiai fejezet egyrészt az előszó kronológiai kereteivel, másrészt a datálás eszközeivel (illetve azok különböző könyvekben eltérő módszereivel) foglalkozik, ráirányítva a figyelmet a forrásváltás és a kronológiai módszerek változásának összefüggéseire. A hetedik fejezet a Római Birodalom appianosi leírását, a hódítás problematikusságát és a hódítások leállításának okait tekinti át, amint erről már szó esett. A nyolcadik fejezet Appianus történeti állásfoglalásait ismerteti a köztársaságról, a monarchiáról, a plebsről, a senatusról és a fontosabb politikusokról. Tanulságos, hogy sem Caesart, sem pedig gyilkosait nem tartja különösebben nagyra, egyedül az utikai Catót tekinti pozitív hősnek. A kilencedik fejezetben Appianus hadelméleti nézeteit boncolja. Appianost nem tekinti a kérdés szakértőjének, ezért is szerepelhet művében többször a hadsereg gyomorrontása a vereség okaként, de kimutatja, hogy forrásainak ezirányú közléseit megértette, megfontolta, és kritikusan vizsgálta. A tizedik fejezet Appianus és a vallás kapcsolatával foglalkozik. A csodajelek, előjelek, álmok, események mint az isteni szándék megvalósulása, végül pedig Tyché (lati-

nul Fortuna) szerepének felértékelődésében Appianosnak a sztoikus filozófiához való kötődését mutatja ki. A tizenegyedik fejezet Appianost mint rhétort, szónokot, vagy legalábbis a művében szereplő szónoklatok szerzőjét helyezi középpontba. Statisztikai módszerrel elemzi a mű mind a 151 szónoklatát (vagy utalását arra, hogy elhangzott egy szónoklat), majd néhány beszédet részletesen is elemez, kitérve arra, miért eltérő az egyes könyvekben a szónoklatok súlya. A tizenkettedik könyv Appianos forrásait tárja fel, különösen a hannibáli könyvben, és megállapítja, hogy a szerző egy főforrás mellett mindig több mellékforrást használt, törekedve arra, hogy leginkább az eseményekkel kortárs szövegekre támaszkodjék. Végül, a tizenharmadik fejezet Appianos történetírói személyiségét rajzolja meg.

A disszertációt bírálói és a bizottsági tagok nagyon pozitívan fogadták (különösen Sarkady János), és mielőbbi kiadását javasolták. Jellemző Mócsy András megfogalmazása: „Reméljük, hogy az első mérvadó Appianos-monográfia hamarosan idegen nyelven válik az egyetemes óorkutatás reprezentáns alkotásává, amihez nem hallgathatom el azt a szubjektív megjegyzést, hogy a hazánkban mindig perifériásként kezelt, sem a történettudományhoz, sem a filológiához szervesen nem kapcsolt, tanszékeinken sem mindig vérbeli történésszel képviselt ókori történetkutatásnak Hahn István személyében a nemzetközi kutatás élvonalába tartozó képviselője van.”⁸

Az a kérdés mindenestre még válaszra vár, hogy miért állította az akkor már 51 esztendőes Hahn István 1964-ben Appianost és a *Róma történetét* kutatása középpontjába, és 58 éves korában miért éppen ezt a munkáját nyújtotta be az akadémiai doktori cím elnyerésére. Erre aligha lehet elégséges válasz az, amire 1967-es könyvében (5. ill. 66. old.) és disszertációja bevezetőjében is hivatkozott: Karl Marx egy levelében „vérbeli egyiptomi fickónak” nevezi a történetírót, akinek a „könyve nagyon értékes”, mert „ezekben a polgárháborúkban lehatol az anyagi alapig”.⁹ Minthogy sem Hahn könyvében, sem pedig disszertációjában ennél a néhány sornál több szerepet nem szánt Marxnak, azt hihetnénk, hogy itt egyszerűen a korban elvárt „vörös farokról”, esetünkben inkább farkincáról lehet szó. Ha ugyanis legalább egyszer, a mű elején vagy végén idézték a marxizmus valamelyik klasszikusát, akkor a tudományos publikáció nagyjából marxistának számított, és közlésre érett. De ez

legfeljebb valamely bigott cenzort győzhetett volna meg, ha nem szervesült a tanulmány egészében. Hahn ennél azonban sokkal elegánsabban járt el. Marx általa is „kissé tréfásnak” nevezett megjegyzését a szigorú 19. századi filológusok sommás ítéletével állította szembe, akik Appianosban csak lélektelen, ostoba másolót láttak, méghozzá a legrosszabb fajtából valót, aki azt sem értette, mit másol.¹⁰ Marx mellett széleskörű, szakirodalmi ismeretei következtében Drumann pozitív Appianos-képe sem maradt rejtve előtte, hivatkozott is rá, de az adott kor adott bírálói számára – ne feledjük, akadémiai doktori disszertációról volt szó, a bizottságban Borzsák Istvánnal, Harmatta Jánossal, Wessetzky Vilmossal és Maróti Egonnal, az opponensek között Mócsy Andrással, Szádeczky-Kardoss Samuval és Sarkady Jánossal – a Marxra való hangsúlyosabb hivatkozás talán célszerűbbnek tűnt, mint a Drumann *Geschichte Roms* című munkájára szorítókozás. Vagyis Hahn gondolatmenetén semmit sem változtatott volna, ha Marxtól meg sem említi, de az adott korban és az adott helyzetben megtalálta azt a néhány Marx-sort, aminek ideológiai éle nem nagyon volt (egy magánlevélről van szó), ugyanakkor rá lehetett építeni, vagy inkább hozzá lehetett gombolni Hahn meggyőző érvelését arról, hogy Appianos mennyivel jelentősebb szerző volt, mint addig gondolták. És ezen a ponton vált disszertációja nemzetközileg is egyedülállónak. Az a néhány tudós, aki korábban egyáltalán hajlandó volt Appianos művét komolyan venni, csak néhány bekezdést szentelt rá, Hahn viszont egy tekintélyes monográfiát, lehangoló bizonyító anyaggal.

Csakhogy azt ő is elismerte, hogy Appianos még ennek ellenére sem mérhető a legnagyobb történetírók, Hérodotos, Thukydides vagy Tacitus mércéjével, vagyis egy ekkora munka egy másodosztályú történetíró értékeinek feltárására talán önkínzásnak is tűnhetne. De a disszertációban és a fordításkötetben találunk néhány megjegyzést Appianos gondolkodásmódjáról és stílusáról, ami talán közelebb vihet kérdésünk megválaszolásához. Írói egyénisége, mint írta, nem az adatok önálló feltárásában vagy önkényes átalakításában, hanem azok csoportosításában, rendszerezésében és értelmezésében mutatkozott meg.¹¹ A legjobb részek a szónoklatok, mert ugyan azok is forrásokon alapultak, az anyagot szerzőjük mégis szabadabban alakíthatta. Rómában élő alexandriaiaként Appianos egyszerre látta kívülről és belülről a római birodalmat, ez pedig alapvetően megkülönbözteti minden római törté-

netírótól, akik sohasem lettek volna képesek hazájukat kívülről látni.¹² Csakhogy Appianos sajátos, a római politikusok iránt olykor kíméletlenül kritikus látásmódjáról nehéz volt megállapítani, hogy az inkább saját, „rosszmájúságra hajlamos” jelleméből vagy inkább csillapíthatatlan ellenszenvéből fakadt, amit alexandriai arisztokrataként érzett hazája elfoglalása, és népe történelmének elrablása miatt.¹³ Appianos stílusát ugyanis „a naivitás leple alatt tett rosszmájú megjegyzések, epés és ironikus inszINUÁCIÓK, és az események lélektani motiválásában alkalmazott malignus feltételezések” jellemezték. „Ezeknek élet a különböző lehetséges indoklások egyidejű felsorolásával enyhíti – mégis éreztetve legtöbbször azt, hogy ő maga a rosszabb indulatú magyarázat felé hajlik.” „Mindezek az írói metódusok nem csupán a rétorikus és dramatikus színezést szolgálják, nem is ötletszerűen helyezkednek el a mű egészében, hanem rajtuk keresztül egy meghatározott írói egyéniség szólal meg a maga nem kevésbé kialakult és egységes rendszerbe illeszkedő politikai és társadalmi nézeteivel, szimpátiáival és antipátiáival...”¹⁴

Eduard Schwartz – mai szóval politikailag inkorrekt, némileg rasszista – értékelését Hahn ízekre szedi. A német szerző el sem tudta képzelni, hogy egy orientális elem részéről („bei einem Orientalem”) megfogalmazódhatott volna az elmentetek ilyen éles rajza, a történelmi személyek ilyen fölényesen maliciózus ábrázolása, ezért feltételezte, hogy Appianos mindezt egy másik szerzőtől írta ki, akinek nevét és művét nem ismerjük, és léteire csak abból következtetünk, hogy nem hisszük el, Appianos minderre egyedül is képes lehetett volna.¹⁵ Mások úgy gondolták, hogy Appianos nem egy, hanem két szerzőből dolgozott, de kritikátlanul, ellentmondásait fel sem oldva. Hahn válasza: Plinius 463 szerzőt idéz, Josephus Flavius 34-et, Athénaios pedig több mint hétszázat. „Appianos, aki életét az akkori világ könyvtárakban leggazdagabb két városában töltötte, aligha szorítkozhatott egy-két kritikátlanul felhasznált auktorra.”¹⁶ Mindez ellenére Hahn nem értékelte túl az alexandriai mestert. „Talán pályájának csak félig-meddig rekonstruálható viszontagságai is megakadályozták abban, hogy teljesítményei egyenértékűvé váljanak képességeivel.”¹⁷ Vagyis a történelem olykor beleszól az életünkbe, és nem feltétlenül azt a pályát futjuk be, amire készültünk. Ahogy Hahn fogalmazott: „nem bizonyos, hogy egy életrajz, egy életpálya mindig a logika követelményei szerint alakul.”¹⁸

A fentieket összefoglalva egy olyan történész portréja bontakozik ki előttünk, aki a birodalom leghatalmasabb könyvtáraiban dolgozik, és gondolkodásmódját meghatározza az, hogy keleti kötődései miatt egyszerre látja a birodalmat kívülről és belülről. Személyisége epés és ironikus megjegyzésekre, olykor nagy emberek maliciózus ábrázolására sarkallta, amit számos párhuzamos értelmezési lehetőség felsorolásával szándékozott enyhíteni, zárójelben mégis egyértelművé téve, hogy többnyire a legkevésbé kedvező megoldás felé hajlik. Legnagyobb erénye az anyag csoportosításában, rendszerezésében és értelmezésében nyilvánult meg. Életpályája pedig nem mindig a logika követelményei szerint alakult. Akik hallgatták Hahn István előadásait, vagy beszélgettek vele, már rájöhettek: ez egy önarckép vázlata. Igaz, hogy a legtalálhatóbb tükörcépet talán Josephus Flavius személyiségében találta meg (hiszen mindketten nagy utat tettek meg a zsidóság egyik vezetőjének szerepétől a birodalomba történő integrációig),¹⁹ de egy történész a múlt számos tükörcserepében megláthatja felvillanni saját arcának egy-két jellemző vonását. Azt hiszem, Hahn számára ezért nem rabszolgamunka volt a hatalmas, bár nem mindenben első osztályú appianosi életmű végigelemzése, hanem egy sajátos kaland, történelmi utazás egy olykor üldözött, olykor háttérbe szorított és néha kitüntetett orientális római gondolataiban, amelyeket átszőtt az illúziótlan, de mégis olykor életmentő irónia.

Talán megkérdendő valaki, miért is emeltük ma ki Hahn István hatalmas életművéből, a recenziók és az újraközlések nélkül is 332 könyvből, könyvrészletéből, tanulmányából és cikkből éppen ezt a 18-at, amelyet történetesen Appianosnak és művének szentelt. Ráadásul e tanulmányok születése is gyakorlatilag tíz évre esik: 1964-től 1974-ig. Az 1982-es *Appian und seine Quellen* ugyanis egy Berlinben és New York-ban kiadott tanulmánykötetben jelent meg, vagyis jó néhány év telt el megírása és megjelenése között.²⁰ A válasz több szempontból is egyszerű. Egyrészt, mert fordítói életművének ez volt legnagyobb vállalkozása, amely egyedül meghaladta összes többi fordításának terjedelmét, és amelyet akadémiai díjban részesítettek. Másrészt, mert most jelent meg a teljes fennmaradt appianosi mű, aminek fordításából Hahn István része nagyjából a felét teszi ki. Harmadrészt azért, mert a kérdés ráirányítja a figyelmet Hahn életművének egy különös sajátosságára. Sok könyve látott ugyanis napvilágot életében, és reprintben halála után is, de ezek nagyobbik részét eleve a nagy-

közönségnek, vagy éppen középiskolás és egyetemi tankönyvnek szánta, legfontosabb tudományos eredményei azonban – a magyar nyelvű hebraisztikai munkásságát felölelő, *A próféták forradalma* című posztumusz tanulmánykötetét leszámítva – könyvben sohasem jelentek meg. Legfőbb ezek közül már említett kandidátusi disszertációjának, és a monumentális, saját korában nemzetközileg is hiánypótló Appianos-monográfiájának kéziratban maradása volt. Hahn ugyanis megírta az opus magnumot, csak az sohasem vált közkinccsé nyomtatott formában. Most, hogy a fordítói életmű egyik koronája az Appianos-kötetben a legszeleesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé vált, egy feladatunk lehet tanítványainak, szellemi örököseinek és tisztelőinek: módot találni a hatalmas monográfia közzétételére.²¹ Konferenciánkkal erre a desideratumra is szeretnénk volna felhívni a figyelmet.

HAHN ISTVÁN APPIANOSRÓL SZÓLÓ MUNKÁI:

- Appien et le cercle de Séneque. *Acta Antiqua Hung.* 12, 1964, 169–206.
- Florus prooemiumának kronológiai adatai. *Antik Tanulmányok*, 11, 1964, 75–86.
- Prooemium und Disposition der Epitome des Florus. *Eirene*, 4, 1965, 21–38.
- Appianos: *A római polgárbáborúk*. I–II. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Hahn István. Budapest, 1967.
- Appianos és Alexandria. *Antik Tanulmányok*, 14, 1967, 223–237.
- Teorija Appiana o vnutrennih borbe v rimskom obshestve. *Antichnoje Obshestvo*, Moszkva, 1967, 343–350.
- Zur politischen Rolle der stadtrömischen Plebs unter dem Prinzipat. Seyfarth, W. (szerk.): *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich*. Berlin, 1967, 39–54.
- Appian i Aleksandrija. *Vestnik Drevnej Istorii*, 103, 1968, 72–85.
- Geschichtsphilosophische Motive in den Reden der Emphyilia. Harmatta János (szerk.): *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, 197–203.
- A plebs urbana a köztársaság válságos időszakában. *Antik Tanulmányok*, 16, 1969, 17–45.
- Die Legionsorganisation des zweiten Triumvirats. *Acta Antiqua Hung.* 17, 1969, 199–222.
- Appianus tacticus. *Acta Antiqua Hung.* 18, 1970, 293–306.
- *Appianos és helye az antik történetírásban*. MTA disszertáció kézírata. 1971, 453
- Appian und Hannibal. *Acta Antiqua Hung.* 20, 1972, 95–121.
- Papyrologisches zum Namen Appians. *Philologus*, 117, 1973, 97–101.
- Appians Darstellung der Sullanischen Diktatur. *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*. 10/11, 1974/1975, 111–120.
- Appian und seine Quellen. Wirth, G. (szerk.): *Romanitas – Christianitas*. Berlin – New York, 1982, 251–276.
- Appian und Rom (társszerző: Németh György). *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin – New York, II. 34. 1. 1993, 364–402.

JEGYZETEK:

¹ Önálló kötetben Budapesten, a Neuwalt Illés Utócai Könyvnyomdánál, 47 lap terjedelemben, folyóiratban pedig *Magyar Zsidó Szemle*, 52, 1935, 3–48. A bibliográfiai adatok forrása az ál-

talam és tanítványaim által összeállított első Hahn-bibliográfia (*Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica*, 26, 1993, 271–291.), és a Haraszi György féle *Hahn István tudományos munkássága* című publikációs jegyzék (Hahn István: *A próféták forradalma*. Múlt és Jövő Könyvek, Budapest, 1998. 257–281.). Ez utóbbi kötetben ismét megjelent Hahn bölcsészdoktori disszertációja, i. m. 7–53.

- ² *Acta Antiqua Hung.* 17, 1969, 285–296.
- ³ Gesellschaftsstruktur und Entwicklungstendenzen der Früarchaischen Polis. *Études historiques hongroises*, 85, 1985, 361–383.
- ⁴ *Antik Tanulmányok*, 2, 1955, 85–90; 239–252.
- ⁵ Igaz, az első kettő korábbi, 1961-es, ill. 1968-as cikke németországi utánnomása. *Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt*. In: Schneider, H.: *Sozial- und Wirtschaftsgeographie der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, 128–154; *Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West*. Uo. 234–257; *Immunität und Korruption der Curialen in der Spätantike*. In: Schuller, W.: *Korruption im Altertum*. München–Wien, 179–196.
- ⁶ Előszó 7.
- ⁷ Hahn István: Válasz az opponenseknek. 3. old. Akadémiai Levéltár Hahn István 85/4. dosszié.
- ⁸ Mócsy András: Opponensi vélemény Hahn István: Appianos és helye az antik történetírásban c. doktori értekezéséről. 13. old. Akadémiai Levéltár Hahn István 85/4. dosszié.
- ⁹ Ugyanezt a gondolatot, ugyanilyen röviden megismétli disszertációja Előszavában is.
- ¹⁰ „Mostohagyereke marad szerzőnk a 19. században hatalmas lendülettel meginduló német klasszika-filológiának is.” Appianos: *A római polgárbáborúk*. Budapest, 1967. I. 10.
- ¹¹ *Appianos és helye az antik történetírásban*. Kézirat. 358.
- ¹² *Appianos és helye az antik történetírásban*. Kézirat. 362.
- ¹³ *Appianos és helye az antik történetírásban*. Kézirat. 361.
- ¹⁴ *Appianos és helye az antik történetírásban*. Kézirat. 359.
- ¹⁵ Appianos: *A római polgárbáborúk*. Budapest, 1967. I. 12.
- ¹⁶ Appianos: *A római polgárbáborúk*. Budapest, 1967. I. 16.
- ¹⁷ Hahn István: Válasz az opponenseknek. 18. old. Akadémiai Levéltár Hahn István 85/4. dosszié.
- ¹⁸ Hahn István: Válasz az opponenseknek. 8. old. Akadémiai Levéltár Hahn István 85/4. dosszié. Hahnról pl. tudjuk, hogy 1948-ban megpályázta a stockholmi hitközség főrabbi állását, de nem kapta meg. Vö. Komoróczy Géza: Hahn István tudományos pályakezdése. *Szombat*, 5, 1993/3, 32–33.
- ¹⁹ „Mindenképp tudja: Josephus Flavius egyike volt kedvenc hőseinek – véleményem szerint önmaga alteregóját látta benne.” Komoróczy Géza: i. m. 32.
- ²⁰ Appian und seine Quellen. Wirth, G. (szerk.): *Romanitas – Christianitas*. Berlin – New York, 1982, 251–276. A legfrissebb idézett tanulmány saját 1972-es cikke. A 261. oldalon a 19. jegyzetben G. Zecchini 1977-es cikke csak bibliográfiai adat, állítására érdemben nem reflektál. Az 1993-as, általam átdolgozott Appian und Rom kézírata 1974-ből származott, vagyis az *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* szerkesztője, Wolfgang Haase akkor kérte fel annak megírására. Az egyre monumentálisabb váló kiadványsorozat szerkesztése azonban alaposan elhúzódtott, így már Hahn halála után került sor a szerkesztésre. Haase Borzsák István tanácsára engem kért fel a tanulmány napra készre tételére, ami fél évig tartó, igen nehéz munkával járt. Vö. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. 34. 1. 1993, 364. első, csillaggal jelölt jegyzet.
- ²¹ A disszertáció opponensei egyként üdvözölték a hatalmas munkát, és javasolták annak mielőbbi kiadását magyarul és idegen nyelven. Hahn válaszában ugyancsak megerősítette ebbéli szándékát, amire annak ellenére nem került sor, hogy a védés után még tizenkét évig élt. Hahn István: Válasz az opponenseknek. 18. old. Akadémiai Levéltár Hahn István 85/4. dosszié: „Ha munkám – amint erre javaslat is hangzott el – nyomtatásban megjelenik, az elhangzott megjegyzéseket köszönettel fogom felhasználni a végső megszövegezésben.”